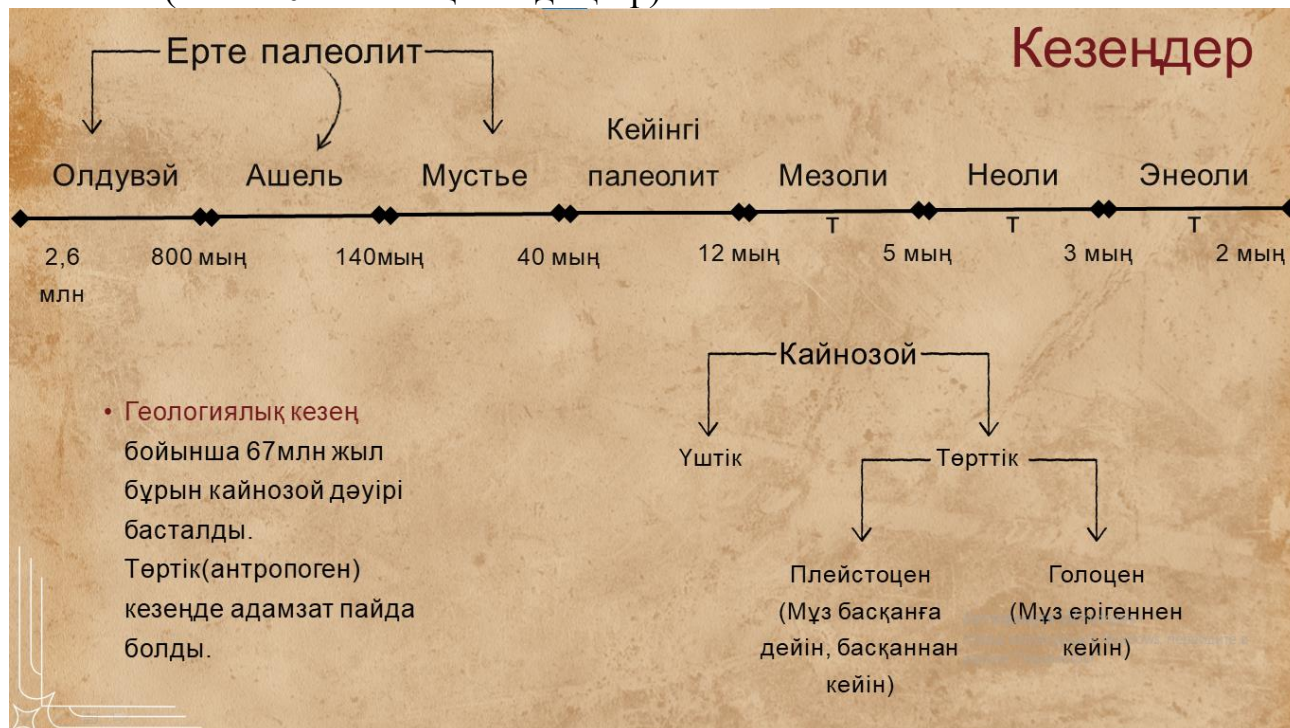

Тақырыбы №1: Қазақстан тас дәуірінде.

Тас дәуіріне қысқаша сипаттама және дәуірдің кезеңделуі.

Адамның алғашқы еңбек құралдары тастан жасалған. Сондықтан да аса ұзаққа созылған алғашқы тарихи кезең – тас дәуірі деп аталады. Тас дәуірі мынадай 3 кезеңге бөлінеді: Палеолит – ежелгі тас дәуірі (б.з.б. 2,5 млн. жылдан – 12 мың жылдыққа дейін). Мезолит – орта тас дәуірі (б.з.б. 12-5 мың жылдықтар). Неолит – жана тас дәуірі (б.з.б. 5-3 мың жылдықтар).

Өз кезегінде палеолиттің өзі 3 кезеңге бөлінеді: 1) ерте палеолит (б.з.б. 2,5 млн. – 140 мың жылдықтар); 2) орта палеолит (б.з.б. 140 – 40 мың жылдықтар); 3) кейінгі палеолит (б.з.б. 40 – 12 мың жылдықтар).

Табиғат жағдайлары мен ертедегі гоминидтер мекендеген орта.

Жер және адамзат тарихын геологиялық кезеңге бөлу бойынша, шамамен 67 млн жыл бұрын кайназой дәуірі басталды. Осы дәуірде жер бетінде сүтқоректі жануарлар, құстар, әртүрлі өсімдіктер пайда болды. Кайназой дәуірі үштік және төрттік кезеңдерге бөлінеді. Адамзат баласының тарихы осы төрттік кезеңмен байланысты. Төрттік кезеңді кейде антропоген, яғни адамзат баласы пайда болған кезең деп те атайды.

Төрттік немесе антропогендік кезең екі дәуірге бөлінеді. Біріншісі, жер бетін мұз басқанға дейінгі және мұз басқан дәуір. Бұл дәуірдің қысқаша аты плейстоцен. Екіншісі, жер бетін басқан мұз біртіндеп еріп, қайтқан дәуірі. Оның қысқаша голоцен деп атайды.

Пайдаланған оқулық: Қазақстан тарихы (қоғамдық-гуманитарлық бағыты). – Алматы: «Мектеп», 2010.

Қазақстан аумағында ежелгі гоминидтер пайда болуының алғышарттарын адамзат тарихындағы өтпелі және ең маңызды кезеңдегі геологиялық-географиялық жағдайларды негізге ала отырып іздестіру керек, ал ондай кезең плиоценнің екінші жартысы болып табылады. Ең ертедегі гоминидтердің Африка құрылығынан бастап

қазіргі қуаң өңір мен Сібір аумағына дейінгі кең-байтақ жерде анықталған іздері алғашқы адамдардың өте ауқымды кеңістікте қоныстанғанын дәлелдейді. Қазір бір нәрсе айқын: 1,5-1 млн. жыл мәулетінде-ақ Каспий маңы ойпатының ашық кеңістіктерінде, Тұран далаларында, Монғолия мен Солтүстік Қытайда гоминидтердің тұрақтары болған. Плиоценнің палеогеографиялық жағдайлары таулары біршама аласа және климаты қолайлы Азия жазықтарын ежелгі адамдардың алыс солтүстікке қоныс аударуына жәрдемдесе алды деп санауға мүмкіндік береді. Ол кезде Қазақстан, Монғолия мен Солтүстік Қытай Евразияны қоныстанудың алғашқы кезеңдері үшін ең солтүстік аудандар болған.

Плиоценнің аяғындағы апат пен төрттік кезең жағдайды өзгертті. Гиндукуш пен Гималай, Қарақорым, Тянь-Шань мен Алтай муссондарды өткізбейтін кедергі болып қана қойған жоқ, сонымен қатар ландшафты да толық өзгертті. Муссондар мен циклондар қозғалуының өзгеруі, қуаң өңірде климат континенттігінің ұлғаюы едәуір аумақтың шөлге айналуына себепші болды. Сол бір өзгерген жағдайларда бұл өзгерістер Қазақстанның түрлі аймақтарына бірдей әсер еткен жоқ.

Тұран және Каспий маңы ойпаты мейлінше тұрақты жағдайларымен сипатталады. Каспий теңізінің жағалауы мен Үстірт қыратында тас ғасырының палеолиттің алдыңғы кезеңдерінен неолитке дейінгі үздіксіз эволюцияны дәлелдейтін көптеген тұрақтары сақталған. Каспий өңірі мен Үстірттің палеолиті шақпақтас шикізатына негізделді.

Каспий маңы ойпаты мен Үстірт қыратындағы эволюцияның ұзақ уақытқа созылуына палеогеографиялық жағдайлардың тұрақтылығы (қолайлы климат; аң аулау объектілері мен мекендеу орындарының молдығы; шикізаттың шексіз мөлшерде болуы; тұщы судың молдығы) негіз болды. Сақталған тұрақтардың топографиясы геологтардың жағалау шегінің талай рет өзгергені туралы деректерін растайды.

Ұсақ шоқылар мен жазықтардың ұштасуы тән, түбі жайпақ кең аңғарлары бар Сарыарқа геоморфологиялық жағдайлары жағынан мейлінше тұрақты аймақ болып келді және солай болып қала да береді. Мұнда палеолиттің эволюциясы ашельдің едәуір соңғы кезеңінен басталып, соңғы палеолитке дейін созылады. Тас ғасыр тұрақтары топографиясының өзіндік ерекшеліктері ежелгі адамдардың Сарыарқаның негізгі су айрығының бойымен өтіп, одан соң Солтүстік Балқаш өңіріне қоныстануы мүмкін екенін көрсетеді. Палеогеографиялық жағдайлардың тұрақтылығы, жануарлардың қоныс аударатын және мекендейтін, құстардың ұшып өтетін жолдарының орнығып, тегінде, өзгермеуі, тас шикізаты өнімінің молдылығы және тұрақты су көздерінің көп болуы палеолиттің әр түрлі мәдениеттерін таратушы алғашқы ұжымдардың белгілі бір тұрақтарда ұзақ уақыт мекендеуіне мүмкіндік жасады. Олар кені алынған шұңқыр тізбектеріне, өзен жағаларына, терең қарасу немесе тұщы сулы бұлақтар жанына жайғасты, қазіргі сияқты, бұрын да тұрақтардың орналасқан жері мен жүретін жолдары едәуір дәрежеде солар арқылы белгіленді. Өте суық әрі құрғақ болған жоғарғы плейстоценнің аяғындағы төтенше жағдайлар ғана су жүйесін біржола бұзды. Көпжылдық тонданудың өрістеуі жағдайында Сарыарқаның көптеген аудандарында Сарыарқаны қоныстанған жануарлар мен бір кезде тұрақты мекендейтін осы жерлерден біржола кетіп қалған гоминидтердің қалыптасқан байланыстары бұзылып, қалпына келмеді. Тек өтпелі

аймақтарда, Сарыарқаның шығысындағы Ертіс өңірінде ғана эволюция неолитке дейін толастамады.

Өтпелі аймақтар әрқашанда мұқият көңіл бөлінетін объект болып келді. Қаратау жотасы осындай өте қызықты өтпелі учаскелердің бірі болуы ықтимал. Оның географиялық жағдайының өзіндік ерекшелігі мынада: ол, бір жағынан, Солтүстік Тянь-Шань жоталарының сілемі болып табылады және соларға тән биіктік белдеуі бар, ал ең суық дәуірлерде, сірә, онда, мұзаттар болса керек. Екінші жағынан, ол екі ірі аймақты – Орта Азияның құмды даласы мен Бетпақдаланың саздақты даласын шектеп, бөліп тұр. Климаты жағынан Қаратау жотасының жағдайы, ерекше қолайлы. Қаратау жотасының мұндай жағдайы ұзақ уақыт бойы, кем дегенде жоғарғы плиоценнен бастап сақталып келген. Мұны неоген кезінен сақталған көптеген ежелгі өсімдіктер мен жануарлар дүниесі дәлелдейді.

Екінші жағынан, Қаратау жотасының шөл дала аймағындағы табиғат жағдайы мұнда алыс жақтарында, қалың құмдар мен ойпаттарында сары топырақты қабаттардың қалыптасуына да жағдай жасады. Қаратау жотасының көптеген аудандарының геологиялық құрылысы да мұнда жануарлардың сансыз көп үйірлерінің тұрақты мекендеуіне қолайлы болды, олардың қалдықтарының Көшқорған, Ш.Уәлиханов атындағы және т.б. елді мекендер сияқты көптеген жерлерден табылғаны мәлім. Осылардың бәрі бұл арадан тамақ пен су көздерін, сондай-ақ өзен жағаларынан, үңгірлерден және сары топырақты жерлерден мекендейтін жақсы орындар тапқан ежелгі гоминидтердің осында мекендеуіне себепші болғаны қайран қалдырмайды.

Қазақстанның соңғы палеолиттік кезеңі ландшафтағы, палеоклиматтағы, жануарлар мен өсімдіктер дүниесіндегі үлкен өзгерістермен сипатталады. Бұл кезге қарай Қазақстанның жер бетінің құрылысы қазіргісіне жақын болды. Негізгі ареалдарда тас ғасыры мәдениетінің дамуы өзгеріссіз жүрді. Бұл кездегі климаттың ерекшелігі сонда: бұл өте суық және құрғақшылық кезең болды. Маңызды палеогеографиялық екі оқиға – Қазақстанның шығыс жағында көлемді таулы аймақтың пайда болуы және Қазақстанның батысы мен шығысында палеогеографиялық жағдайлардың айқын ерекшеленуі осы уақытпен байланысты.

Біріншісімен сабақтас екінші оқиға – кең-байтақ Сарыарқа аймағы су желісінің нашарлауы мен мұнда жануарлар мекендейтін ежелден қалыптасқан аймақты бұзған тоңдану жағдайларының пайда болуы. Гоминидтер өздерінің қоныстанған орындарынан біржола кетіп қалды. Олардың Сарысуды, Торғай ойпатының құрғақшылық жайлаған аңғарлары мен көлдерін жағалай, Сарыарқаның шет жақтарындағы көлдердің тізбектерін бойлай орналасқан сирек тұрақтар түріндегі қоныс аударған іздері жануарлардың соңынан кетуге тура келгендердің іздері болуы ықтимал. Жалпы алғанда Солтүстік Қытай мен Монғолия сияқты аудандарда соған ұқсас жағдай орын алуы мүмкін еді.

Қуаң аймақты аталған тұрақты ландшафт-климат жағдайлары қажет болатын күрделі бірыңғай механизм ретінде қарастыру керек. Қазақстан үшін бұл мынадай аса маңызды үш буын:

а) Сарыарқаның, Бетпақдаланың кең-байтақ шөл аудандары, Тұранның құмдақты және саздауыт шөлі – қуаң аймақтың жүрегі, ірі ауқымда алғанда суық кезде мекендейтін орта;

ә) солтүстік аудандар (орманды дала, дала) – ыстық кезде мекендейтін аймақтар;

б) таулы аймақтар – дағдарысты палеогеографиялық төтенше жағдайлар кезінде мекендейтін өңір.

Гоминидтер

- Ежелгі гоминидтердің пайда болу алғышарттарын геологиялық-географиялық жағдайларды негізге ала отырып іздестіру керек.
- Тамақ, су көздері, өзен жағалауы, үңгірлер осы жерде мекендеуіне себепші болды.
- Сарыарқа, Бетпақдала, Тұран шөлі – суық кезде мекендейді.
- Солтүстік аудандар (орманды дала, дала) – ыстық кезде мекендейді.
- Таулы аймақ – палеогеографиялық төтенше жағдайда мекендейді.

Пайдаланған әдебиет: Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 544 бет.

Ежелгі және орта палеолиттегі адамзаттың даму сатылары.

Қазіргі ғылымда қарапайым сүтқоректілерге жататын адам тұрпатты маймылдардың 4 түрі болған деген болжам бар. Олардың 3 түрі толық жойылып кеткен, тек адам тәріздес гоминид түрі ғана сақталған.

Гоминидтер тұқымдасының қалыпты дамуын палеоантропологтар басты төрт кезеңге бөледі. Оның бірінші кезеңіне ғалымдар рамапитекті жатқызады және оны «біздің тікелей алғашқы ататегіміз» дейді. *Рамапитектің қаңқасы Үндістан, Кения, Қытай және Грекия жерінен табылған.*

Адам баласының екінші бір қалыпты даму кезеңіне *автралопитек* жатады. Оның қалдықтары *Африка мен Оңтүстік-Шығыс Азияда табылған.* Бұл маймылдар ми құрылымының дамуы жағынан жануарлар мен адамдарға ұқсас болған. Олар саналы түрде қарапайым құралдарды пайдалана білген.

Осы кезеңнің еңбек етуге қабілеттілігімен көзге түскені – *президжантроп.* Бұл гоминид 1959 жылы Шығыс Африканың Олдувэй шатқалын зерттеу барысында жанында тұрпайы жасалған тас қаруымен бірге табылған. Ғалымдар бұл ежелгі гоминидке «қабілетті адам» деген ат берген.

Адам баласының қалыпты дамуының үшінші шешуші кезеңіне *Ното адамадары* жатады. Бұл адамдар *тастан қару жасаған, от жаға білген, аң аулап қоректенген, топ болып бірге өмір сүрген.* Олардың қаңқаларының Азия, Африка

және Еуропа жерінен көптеп табылуынан адам баласының кең аймақтарды мекендегенін аңғарамыз.

Адам баласының қалыпты дамуының төртінші кезеңіне «тік жүруші адам» жатады, бұл *Homo-sapiens-тің тікелей атаегі*. Жақсы зерттелген түрлері питекантроп адамы Ява аралынан (Индонезия) табылған; синантроп. «Тік жүруші адамнан» кейінгі, *Homo-sapiens-ке дейін жақын түрі - неандерталь адамы*. Алғаш зерттеген ғалымдар бұл түрді өз алдына дамыған жеке түрге жатқызады. Алайда соңғы кездегі ғылыми пікірлерге қарағанда, бұл «Саналы адамның» толық жойылып кеткен түрі.

Осы уақытқа дейін ғылымда адам баласының пайда болуы, отаны, нәсілдің қалыптасуы жайлы бірыңғай пікір жоқ. Кейбір ғалымдардың пікірі бойынша, адамдар ғаламшардың Еуропа, Азия, Африка, Австралия сияқты әртүрлі аймақтарында әр кезеңде пайда болған. Еуропеид, моңғолоид, негроид, австралопоид нәсілдері бір-бірімен ешбір байланыссыз. Екінші бір топ ғалымдардың пікірі бойынша, адамдар алдымен Солтүстік-Шығыс Африканың, Алдыңғы және Оңтүстік Азияның кең байтақ аймағын мекендеген гоминидтерден тараған. Оларда алғашқы кезде ешбір нәсілдік белгілер болмаған, адамдар Жер шарының әртүрлі аудандарында ұзақ жылдар бойы тұруына байланысты, нәсілдер бірте-бірте пайда болған. Алайда соңғы жылдары ғалымдар адам баласы Солтүстік-Шығыс Африка мен Оңтүстік-Батыс Азияда пайда болды деген пікірді көбірек ұсынып жүр. Шындығында экватордың солтүстігінде тропиктік аймақтарда ежелгі адамдардың қаңқалары көптеп табылған.

Шың бойынша:

1. Австралопитек (презинджантроп) «Шебер адам» (*Homo habilis*) 1959-1963 ж.ж. Шығыс Африкадағы Олдувэй шатқалынан табылды. Жасы – 1 миллион 750 мың жыл. Миының көлемі – 652 см³ (дошель)

2. 1. Питекантроп (*Homo erectus*) «Тік жүретін адам» 1890-1891 ж.ж. Индонезиядағы Ява аралынан (шель, ашель). Миының көлемі – 950 см³; 2. Синантроп «Қытай адамы» 1927 жылы Пекин маңынан Чжау-коу-дьян үңгірінен алғашқы синантроп табылды. Жасы – 1 миллион жыл. (шель, ашель). Миының көлемі – 1075 см³

3. Неандерталь 1856 жылы Германиядағы Неандерталь үңгірінен табылды. Жасы – 140 мың жыл. Миының көлемі – 1300-1400 см³ (кейінгі ашель мен мустье). Бойы 160 см. 1938 жылы Өзбекстандағы Тесіктас үңгірінен 8-9 жастағы неандерталь баланың қаңқасы табылған. Антрополог Герасимов оның бет-пішінін қалыпқа келтірген.

АДАМЗАТТЫҢ ДАМУ САТЫЛАРЫ

№	Ғылыми атауы	Өмір сүрген кезі	Табылған аймағы
	Австралопитек	Б.з.б. 3,5 млн. жыл бұрын	Эфиопиядан 1974 жылы американдық антрополог Д.Джохансан тапты. Оны ғалым «Люси» деп атады.
	Презинжантроп	Б.з.д. 1,5 млн жыл бұрын	1959-1963 жылдары Олдувэй шатқалынан (Шығыс Африкадан) табылған.

Питекантроп Ми көлемі 950 см ³	Б.з.б. 800-500 мың жылдар	Индонезиядағы Ява аралынан 1891 жылы, сонымен қатар Еуропа мен Солтүстік Африкадан 10 адамның қалдығы табылған.
Синантроп 1075 см ³	Б.з.б. 500-200 мың жылдар	Қытайда Пекин маңындағы Чжо-коу-дянь үңгірінен 1927 жылы табылған. 50-ге жуық қаңқасы табылған.
Неандерталь адамы. Ми көлемі 1300-1400 см ³	Б.з.б. 150-140 мың жылдар	Германияда, Өзбекстандағы Тесіктас үңгірінен 1938 жылы 8-9 жастағы баланың сүйегін тапқан. Антрополог М.М. Герасимов бет-пішінін қалпына келтірген. Еуропа мен Азиядан 120 өкілі ашылған.

Қазақстан жерін ежелгі адамдар мекен етті деген болжамды 1948 жылы археолог Г.П. Сосновский жасады. 1958 жылы Х.А. Алпысбаев Оңтүстік Қазақстаннан (Тараз қаласының маңы Қаратау жотасынан) тас ғасыры адамының көптеген тұрақтарын ашты.

Адамзаттың даму сатылары

Ғылыми атауы	Өмір сүрген кезі	Табылған аймағы
 Австралопитек	Б.з.б. 3.6 млн жыл бұрын	Эфиопиядан 1974 жылы американдық антрополог Д.Джохансан тапты. Оны ғалым "Люси" деп атады.
 Прозинжантроп	Б.з.б. 1.5 млн жыл бұрын	1959-1963 жылдары Олдувэй шатқалынан (Шығыс Африкадан) табылды.
 Питекантроп	Б.з.б. 800-500 мың жыл бұрын	Индонезиядағы Ява аралынан 1891 жылы, сонымен қатар Еуропа пен Солтүстік Африкадан 10 адамның қалдығы табылды.
 Синантроп	Б.з.б. 500-200 мың жыл бұрын	Қытайда Пекин маңындағы Чжоу-коу-дянь үңгірінен 1927 жылы табылған. 50 -ге жуық қаңқасы табылған.
 Неандерталь	Б.з.б. 150-140 мың жыл бұрын	Германияда, Өзбекстандағы Тесіктас үңгірінен 1938 жылы 8-9 жастағы баланың сүйегін тапқан. Антрополог М.М.Герасимов бет-пішінін қалпына келтірген. Еуропа мен Азиядан 120 өкілі ашылған.

Пайдаланған оқулық: Көркемсуретті Қазақстан тарихы. Ежелгі дәуірден біздің уақытымызға дейін. 4 томдық. – Алматы, 2006.

Ерте және орта палеолиттегі қоғамдық ұйымдасу мен шаруашылық түрлері.

Ежелгі тас дәуірі – адамның және оның шаруашылығының қалыптасу уақыты өндіргіш күштердің төмен деңгейімен сипатталады. Долбарлы шаруашылық мәні табиғаттан дайын өнім алу: жабайы дәнді-дақылдарды, жемістер мен жидектерді жинау, аңдарды аулау сынды іс-әрекеттерден тұрды. Адамдардың қарым-қатынасы

ұжым мүшелерінің экономикалық теңдестігіне, еңбектің табиғи түрде жыныс-жас жағына қарай бөлінуіне қарай құрылды және өзіндік бір сипаты жағынан ұжымшылдықта болды.

Адамдардың палеолит дәуіріндегі қоғамдық ұйымы күрделі де ұзақ даму жолынан өтті. Оның бастапқы кезеңі - бірігіп қорғану мен шабуылдау, аң аулау мен терімшілікпен айналысу үшін құрылған - тобыр болды. Руға дейінгі бұл әлеуметтік құрылым түбірсіздігімен, қоғамдық қатынастардың дамымауымен, қауымдық-отбасылық шаруашылықтың жоқтығымен ерекшеленді, сонымен қатар оған некелік қатынастардың кейбір қырынан реттелуі тән еді. Алғашқы қауымдық тобырдың өмір сүрген уақытына төменгі палеолиттің ең ерте сатылары - **дошелль мен шелль** кезеңдері жатқызылады.

Ашель заманында біртіндеп жаңа әлеуметтік құрылым - **алғашқы қауымдық құрылыстың алғышарттары пісіп жетіле бастайды**. Ал **мустье** дәуірінде отырықшылық орнықты, жыныс пен жас мөлшеріне қарай еңбек бөлінді, **қауымның алғашқы тұрпаттары байқалды**.

Неандерталь адамы климаттың ылғалдылығы мен күннің суыту жағдайында күрке түріндегі баспананы тұрғызды, ол шағын дөңгелек жертөле қазып, бұлардың қабырғасын жерге қазылған жануарлар сүйектерімен бекітті, жануарлар сүйектерінен ірі баспаналар көтерді. Ұзақ уақытқа арналған баспаналардың тұрғызылуы – адамдардың тұрмыс салты мен қоғамдық ұйымдасуында елеулі өзгерістер болғандығын көрсетеді. Сол заманда-ақ жартылай отырықшылық тұрмыс салты қалыптасқандығы жайлы айтуға негіз бар. Терімшілікпен айналысқан адамдар ұжымының бір бөлігі (әйелдер, балалар, қарт кісілер) тұрақты баспанада тұрды, ал келесі адамдар, - олжа іздеп көшіп жүрді және аңды қаумалап ұстауға ыңғайлы орындарда уақытша лагерь тікті.

Тас қазатын жерлерден шикізат алу, аң аулау құралдарын дайындау, баспана тұрғызу, аңшылар әкелген олжаларды ұқсатып, тағам дайындау сияқты еңбек үрдістерінің сан алуандығы табиғи түрде (жынысына және жасына қарай) еңбек бөлінісіне жеткізді.

Қоғамның негізгі ұясы жергілікті топ немесе аңшылар қауымы болды. Бәлкім, бұл қауымдарда сол кезде-ақ ру құрылымының қайсыбір қарапайым белгілері туралы, рухани мәдениеттің бастамалары жайлы айтуға мүмкіндік беретін қарапайым генеалогиялық байланыстар болған шығар. Ашель-мустье дәуірі палеоантроптардың біршама кең тарап қоныстанған уақыты болды; іс жүзінде бұрынғы КСРО-ның оңтүстік аудандарының бәрі неандерталь тұрпатты адамның мекендеген аймағына енді.

Қоғамдық құрылыс

- Ерте палеолитте тобыр қалыптасты
- Ашельде қауымдық құрылыс алғышарттары қалыптасты
- Мустьеде еңбек бөлінісі, отырықшылық қалыптасты
- Кейінгі палеолитте аналық ру алғаш болып қалыптасты
- Экзогамия пайда болды
- Саналы адамның шығу уақытына сәйкес келеді
- Мезолитте рулық қауым күшейді, Энеолитте аталық ру қалыптасты

Археологиялық ескерткіштер: Ерте палеолит: Қарасу тұрағы, Бөріқазған, Тәңірқазған, Шабақты, Қазанқап; Орта палеолит: Топалы, Обалысай, Мұзбел, Қызылрысбек, Арыстанды.

Пайдаланған оқулық: Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ., Жұмағанбетов Т. Қазақстан археологиясы: Оқу құралы./Жалпы ред. басқ. Д.С. Байғунаков. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 294 бет.

Кейінгі палеолит.

Кейінгі палеолит б.з.б. 40-35 мыңжылдан басталып, 12 мыңжылмен аяқталады. Бұл Жер шарының барлық климаттық аймақтарына адамның кеңінен тарай қоныстанған және нәсілдер мен нәсілдік топтардың қалыптасу уақыты.

Ақыл-ойлы адамның шығуы мен соңғы палеолит дәуіріндегі адамзат қоғамының материалдық және рухани мәдениетінің одан әрі дамуы арасында тікелей байланыс бар. Бұл құбылыс қоғамдық қатынастардың прогрестік дамуымен, рулық қауымның қалыптасу үрдісімен, адам ұжымының қоғамдық ұйымдасуының өзіне тән алғашқы нышаны ретіндегі рудың шығуымен тікелей байланысты. Рулық ұйым барлық жерлерде ана тектес және шеше жағынан топтасты, ал әйелдер қауымда үстем жағдайда болды деп топшыланады. Сонымен, аналық ру өзара қандас туыстығы арқылы біріккен және шешелері жағынан шыққан тегі бір адамдардың экзогамиялық тобы болды. Сондай-ақ әйелдердің қоғамдық өміріндегі жоғары дәрежесі де қауымдық үй шаруашылығының өзгешелігінен, руды өрбітуші ретіндегі әйелдің отбасындағы рөлінен туындады. Ежелгі адамдағы идеологиялық ұғымдарында ру бастығы және ошақ иесі ретіндегі әйелге табынушылықтың пайда болуы кездейсоқ емес.

Кейінгі палеолит дәуіріндегі адамның дүниетанымы күрделене түсті. Аңшылар магиясына табыну кең таралды; мұның негізінде хайуанның бейнесін – символын бағындыру арқылы оған өктемдік етуге болады деп сену болды. Магияның әмбебап құралы сол кезде пайда болған алғашқы өнер болды деп топшыланады. Оның басты тақырыбы - әр түрлі жануарлардың суретін салып, бітім-тұрпатын, мүсінін жасап бейнелеу болды. Сүйектен ойып немесе жұмсақ тастан қашап жасалған әйел мүсіндері жердің құнарлығын, аналық қасиетті бейнеледі.

Адамның жаны туралы, жердегі тіршіліктің жалғасы сияқты о дүниедегі өмір туралы ұғымдар күрделі әдет-ғұрыптық рәсімдердің пайда болуына әкелді. Өлген адамның денесіне қызыл жоса себілді, оның кеудесіне тесілген қабыршықтардан, жыртқыш аңдардың тістерінен жасалған алқа тағылды, аяғына мамонттың аузынан жасалған білезік кигізілді, киіміне моншақ тізбесі тігілді. Өліктің қасына шақпақтастан, мүйізден жасалған заттар қойылды.

Кейінгі палеолиттік мәдениет ареалы Қазақстан аумағы үшін әлі де айқындала қойған жоқ, солай бола тұрса да алдын ала жасалған тұжырымдар санының аз болғанына қарамастан, ескерткіштерді географиялық жағынан кең таралған деп үміттенуге мүмкіндік береді. Олардың саны аз болуы палеогеографиялық жағдайларға байланысты. Нақ сол кезде күн салқындап, қуаңшылық туған, мұның өзі адамдардың мекендеуіне қолайсыз жағдай туғызды.

Алдындағы кезеңнің ескерткіштерімен салыстырғанда бұл уақыт тұрақтарының аз табылғанын атап өтеміз. Шығыс Қазақстанда Қанай, Свинчатка, Пещера, Ново-Никольское және Шұлбі тұрақтары мәлім.

Алдыңғы кездерге қарағанда жоғарғы палеолитте тас құралдарды өңдеу неғұрлым күрделі болды. Сүйек және ағаш жақтауларға сына ретінде пайдалануға арналған жұқа қалақшалар жонылып, сонан соң бұл құралдар пышақ және қырғыш ретінде пайдаланылған. Қыспа ретушь техникасы да кең қолданылды, ол жүзі жұқа құралдар – найзалардың, сүнгілердің ұштарын алуға мүмкіндік берді.

Мезолит.

Палеолиттен мезолитке (грекше «мезос» - орта деген сөзден шыққан) көшу климаттағы өзгерістермен ерекше болды. Бірінші кезекте бұл мұздықтардың еруімен байланысты. Бұл кезде қазіргісіне жақын гидрографиялық желі орнығып, өсімдіктер мен жануарлар дүниесінің қазіргісіне жақын құрамы қалыптасты. «Мамонттық» жануарлар түрлерінің жойылуы тамақ табудың бұрынғы әдістерін (қамалап аулау т.б.) жарамсыз етіп, тіршілік құралдарын қамтамасыз етудің жаңа әдістерін жедел іздестіру қажеттігін туғызды. Мейлінше елеулі фауналық өзгерістер болған бір аймақтарда егіншілік және мал шаруашылығы элементтері пайда болып, басқаларында балық аулау және жинау – аңшылық кәсібі қалыптасады.

Қазақстан аумағының далалық өңірі үшін ең қолайлысы мезолиттің б.з.б. X-VII мыңжылдықтар бойы болды. Бүкіл Қазақстан аумағында осы кезге дейін жиырма шақты мезолиттік тұрақтар мәлім және солар ғана жақсы зерттелген, ал палеолиттік (неғұрлым ертедегі) тұрақтардың қазірдің өзінде тіркелгені жүзден астам. Бұл тұрғындар санының кемігенін білдірмейді. Ежелгі адамның өмір салты өзгерді, олар неғұрлым жиі қозғалып, аң аулауға қолайлы алаптарды іздестіріп жиі қоныс аударып отырды. Сондықтан бүгінгі күні ортаңғы тас ғасырының тұрақтарын табуға байланысты қиындықтар туып отыр: өйткені олар көбінесе небәрі бір маусым ішінде

ғана болып, олардың орнында материалдық қалдықтар қалмады деуге болады. Сонымен бірге б.з.б. VIII мыңжылдыққа қарай қазіргісінен әлдеқайда жұмсақ болған жылы климат ұзақ мерзімді, жылы және басқа тұрғын жайлар салуды қажет етпеді, сондықтан аңшылар өз тұрақтарының орнын оңай әрі тез ауыстырып отырды. Қызылжар қаласына жақын Есіл бойынан Мичурин, Боголюбов-2, Явленко-2 тұрақтары табылды. Сәл оңтүстікте, Атбасар маңында – Тельман-7, -8а, -9а, -14а, одан да оңтүстікте, Қарағанды маңында Әкімбек және Қарағанды-15 тұрақтары бар. Көкшетау маңындағы далалық Шағалалы жағалауындағы Виноградовка-2а, -12 тұрақтары мәлім. Торғай ойпаңы ауданында - Дүзбай-6, Қостанай қаласы маңында Дачная және Евгеньевка тұрақтары орналасқан.

Мезолит дәуірінің ең маңызды өнертабысы – садақ. Шынына келгенде адамға ол жоғарғы палеолитте мәлім болған, бірақ оның кең таралуы жеке аң аулауға көшуге байланысты ғана мейлінше қажет болды. Садақ пен жебе барлық жерге дерлік тез таралды. Ол 10 мың жылдан астам уақыт бойы ең тез атылатын және ең жаңа қару болды. Оның найза мен шанышқыдан артықшылығы нысананы алыстан атуында ғана емес, сонымен қатар ату әдістерінің алуан түрлі: тұрып та, жатып та, отырып та атуға болатындығында еді.

Мезолитте еңбек құралдарын дайындау техникасында да одан әрі принципті өзгерістер болды: олардың мөлшері тастың мөлшеріне байланысты болған жоқ. Бұл қыстырма техникасының арқасында мүмкін болды. Оның мәні мынада еді: заттың (пышақтың, қанжардың, жебе мен найза ұшының) негізі сүйектен немесе ағаштан жасалды. Олардың негізінде ұзынша қиықтар-саңылаулар жасалып, оларға ұзындығы 2-1 см пышақ сияқты тас қалақшадан істелген өткір ұш салынып, қара майлы затпен бекітілді. Сол кезде олардың жаппай таралғандары мыналар: жебелердің, шанышқылардың, найзалардың ұштары, тері өңдеуге арналған қырғыштар мен сүргілер, пышақтар, әр түрлі түйреуіштер, теріні, сүйек пен ағашты өңдеуге, саңылау тесуге арналған сүргілер мен біздер, кескіштер, жебе сабын өңдеуге арналған қырғылар. Тас сынықтарынан көбінесе қырғыштар жасалған.

Мезолит (Мезо-орта, Литос-тас)

- Садақ пен жебенің пайда болуы
- Аңшылық пен егіншіліктің қалыптасуы
- Су бойын жағалап өмір сүруі
- Балықшылық дами бастады

Неолит.

Біздің заманымыздан бұрынғы XII-X – III мыңжылдықтар арасын қамтыған неолит - тас құралдарын пайдаланған дәуір. Бұл кезде еңбек құралдары жетілдіріліп, жаңадан бұрғылау, тастарды тегістеу, ағашты арамен кесу сияқты жаңа технологиялық әдістер қолданылған. Қиын өңделетін тастар бірте-бірте тұрмысқа, шаруашылыққа пайдаланылды, тас балталар, кетпендер, келілер, дән үккіштер, келсаптар жасала бастады. Неолит дәуірінде Қазақстан жерінде кен кәсібі мен тоқымашылықтың бастамалары дүниеге келген. Сонымен қатар керамикалық ыдыс жасау іске аса бастады. Әлеуметтік жағынан алғанда неолит кезеңі рулық қауым дәуірі еді. Онда бірігіп еңбек ету және өндіріс құрал жабдықтарына ортақ меншік үстемдік етті. Осы кезде тайпа бірлестіктері құрылды. Тайпалар туыстық жағынан және шаруашылықтың түріне қарай біріккен рулық қауымдардан құрылды.

Неолит дәуірінің аса маңызды белгісі табиғаттың дайын өнімдерін иемдену орнына – жиын-терім мен аң аулаудың орнына келген шаруашылыққа негіз болған мал шаруашылығы мен егіншіліктің тууы болып табылады.

Неолиттік ескерткіштер адамдардың тіршілігін қамтамасыз ететін жерлерге жақын – балық және құс аулайтын, жануарлар су ішуге келетін өзендердің (Есіл, Тобыл, Торғай, Терісаққан, Обаған) жағаларына орналасқан. Сондай-ақ неолит халқының тығыздығы құралдар дайындау үшін қажетті тас қорының жеткілікті болуына байланысты екені аңғарылған. Солтүстік Қазақстан (В.Ф.Зайберт) және Қостанай-Торғай (В.Н.Логвин) археологиялық экспедициялары жүргізген көптеген зерттеулердің нәтижесінде Солтүстік Қазақстан аумағынан жақсы құжатталған, салмақты материал алынды. 300-ден астам тұрақты материалдарына талдау жасаған зерттеушілер Есіл өңіріндегі Атбасар және Торғай үстіртіндегі Маханжар неолиттік мәдениеттерін бөліп көрсетті. Мейлінше ортақ белгілері бойынша бұл мәдениеттер кельтеминар және Оңтүстік Орал неолитіне ұқсас.

Қараүңгір үңгірінің неолиттік тұрағы Оңтүстік Қазақстан облысындағы Түлкібас ауданының Қараүңгір ауылынан солтүстікке қарай 1,5 шақырым жерде, өзі аттас өзеннің оң жағасына орналасқан. Қазу барысында мәдени-тұрмыстық қалдықтардың мол жиынтығы (тастан және сүйектен жасалған бұйымдар, қыш, жануарлардың сүйектері және т.б.), ежелгі қырғыштар, бүйірі ойық қалақшалар, бұрғылар, жиектері мұқалған қалақшалар, жүздері ретушьпен өңделген және өңделмеген қалақшалар, жебелердің ұштары, нуклеустер, шот-балталар, келсаптар, қырғыш-пышақтар және көптеген өндіріс қалдықтары алынды. Шақпақтастан жасалған құралдармен қатар көп мөлшерде сүйек бұйымдар – көзі бар инелер, біз, тескіштер, тегістегіш-жонғыштар және т.б. табылды.

Ежелгі қараүңгірліктер құлан, аю, бұғы, елік, қабан, жылқы, қасқыр, сиыр, кекілік, қырғауыл, тасбақа сияқты жануарларды аулаған. Мұны үңгірден табылған сүйек қалдықтары көрсетеді. Ескерткіштің жас шамасы (мерзімі абсолюттік көрсетілген) б.з.б. 5000 жыл.

Батыс Қазақстанда неолиттік кельтеминарлық-батысқазақстандық нұсқасы бөліп көрсетіліп келді. Жалпы алғанда кельтеминарлық мәдениет мерзімі б.з.б. IV мыңжылдықтың аяғы – II мыңжылдықтың басы деп белгіленеді және Қазақстан мен Орта Азияның едәуір аумағын қамтиды. Тас индустриясы көлемі орташа

қалақшалар мен шағын қалақшалар, қалақшалардың сынықтары мен сындырылып алынған тастар түріндегі бейімделген нұсқалармен сипатталады. Атырау облысынан табылған неолиттік тұрақтарды: Шатпакөл, Құлсары-1-5, Шаңдыауыл, Қыземшек, Жыланқабак, Қойқара, Сарықамыс, Шаянды тұрақтары мен басқаларын мысалға келтіруге болады.

Маңғыстауда мезолиттік материалдар негізінде б.з.б. VI-V мыңжылдықтар шегінде белгіленетін, ойықты және төлес мәдениеттерінің тұрақтары болып табылатын жергілікті неолит қалыптасады. Бозашы түбегінде (Шебір 7) мен Орталық Маңғыстаудың Түйесу (Сенек-1, -4, -5, -8) құмдарында табылған ойықты үлгілі тұрақтар едәуір көп.

Атбасар мәдениеті. Ескерткіштері Ақмола облысының Атбасар ауданында мейлінше шоғырланған. Мәдениет б.з.б. YII мыңжылдықтың аяғы – YI мыңжылдықтың басында Арал өңірінің немесе Шығыс Каспий маңы өңірінің тұрғындары араласуы жағдайында жергілікті мезолит тайпаларының материалдық негізінде қалыптасты (кельтеминар мен ойықты мәдениеті). 200-ге жуық тұрақ зерттелген. Олардың 20 шақтысы қазылған. Бұл кезеңнің ең жарқын ескерткіштері: Виноградовка-2 (жоғарғы қабат), Тельман-1, -10, Явленка селосының маңында табылған Қарлыға, Боголюбово, Виноградовка-10, -14, Жабай-Покровка-3 тұрақтары. Әдетте Атбасар мәдениетінің тұрақтарының бәрі Солтүстік Қазақстанның аса маңызды су жолдарының (Есіл, Шағалалы) ертедегі арналарының жағаларына (кұрғақ арналарға) орналасқан. Сақталып қалған іздерге қарағанда, тұрғын үйлер жеңіл, жер бетіндегі сипатта болған. Бұлар көлемі 25 шаршы метрден аспайтын дөңгелек және төртбұрышты лашық түріндегі құрылыстар еді.

Құралдар жиынтығы да бірегей. Ол қалақша қалыптардан жасалған бұйымдар мен екі жағын өңдеу әдісімен сынық тастардан дайындаған құралдардың ұштасуымен сипатталады. Соңғылардың арасында жебелердің ұштары көп. Бұл кезде ірі қырғыштар мен пышақтар, шой балғалар, балғалар пайда болады.

Керамика көлемі 1-5 литр шамасында жарты жұмыртқа түрінде болған. Оның сырты тарақ тәрізді қалыппен безендірілген. Бірақ керамиканың қалдықтары өте аз табылған.

Маханжар мәдениеті. Ескерткіштері Торғай ойпатында шоғырланған. Олардың ішінде бірнешеуінде ғана мәдениет қабаты сақталып, жақсы зерттелген. Олар: Маханжар, Тұздықөл-2, Дүзбай-1, -4, -12, Сор-2, Бестамақ, Амангелді. Тобылда әзірше тек Алқау-2 тұрағы ғана мәлім.

Ескерткіштерінің топографиялық сипаты: олардың көпшілігі жайылма сулардың кең учаскелерінде, олар күрт тарылған жерлерінде орналасқан.

Маханжар мәдениетінің ыдысы ерекше: керамикалық жұқа ыдыс қолдан жасалған және ұзынша пропорцияда болған. Әдетте қылта мойыны жіңішке, түбі конус тәрізді, кейде бұдырлы болып бітеді. Өрнек ыдыстардың әлі кеуіп үлгермеген сыртына тісті («тарақша») қалыппен салынған. Композициясы көлденең немесе тігінен салынған иректер, сызылған параллельдер және басқа элементтер кейде бүкіл сыртқы бетін безендіріп тұрған.

Еңбек құралдарын дайындаған кезде Тобыл өңірінің ежелгі тұрғындары қалақша қыстырмалар техникасын пайдалануды артық санаған. Әдетте олар тұрақтарда барлық олжалардың жартысын құрайды деуге болады. Бірақ сол кездің

өзінде-ақ құралдар үшін жергілікті көздерден алынатын шикізатты пайдалануды жөн көреді. Бұл орайда мұнда мезолит дәуірінен бері белгілі қайталап өңдеудің барлық тәсілдері: соның ішінде трапеция түріндегі геометриялық қыстырмалар дайындау да сақталады. Құралдарды шетіне ретушь салу және кескішпен жаңқалау әдісімен дайындаумен қатар тегістеу әдісінің пайдалануы дұрыс атап өтілген. Сонымен бірге бұрғылап тесілген ұршықтың басы табылды. Бұл бұрғылау әдісінің пайда болуы ғана емес, сонымен қатар жіп иірудің таралғанын дәлелдейді.

Железинка ауылы жанындағы қабір бойынша (Пеньки тұрағынан 100 шақырым) неолит дәуіріндегі жерлеу ғұрпы туралы мейлінше толық пікір айтуға болады. Мола, сірә, рулық ұйымдағы ерекше дәрежелі әйелдікі болса керек. Сәндік заттардың, еңбек құралдарының көптігі, оның үстіне жерлеудің күнге табынуға байланысты ерекше ғұрпы осыны көрсетеді. Ондай әдет бойынша өлік кремацияланатын болған. Бұл жолы өлік толық өртелмеген; денесінің қалған мүрдесі өлген адамның заттарымен бірге молаға көмілген; ол заттардың ішінде бас киімге тағылған, шеті ұсақ кертпешелермен сәнделген, орақ тәрізді сүйек қаптырма, жыртқыш аңдардың тістері, қауашақтан жасалған ірі моншақтар тізілген алқа бар. Мейлінше сәнделген киіммен бірге молаға еңбек құралдары (шот, сүйек біз), аңшылық құралдары (найзалардың, жебелердің тастан және сүйектен жасалған ұштары) және балшықтан жасалған, құты тәріздес, түбі домалақ, кішкене үш ыдыс салыныпты. Сол жерден құланның екі топайы табылды; бұлар қызыл жосамен боялған, бұл түс ежелгі адамдардың ұғымынша өртеу, отқа табыну рәсімін білдірген.

Неолит(Жана тас заманы)

- Қыш құмыралар заманы
- Тас өңдеу биік деңгейге көтерілді
- Неолит төңкерісі
- Тоқымшылық дамыды
- Неолиттік құралдар
- Атбасар, Маханжар, Железинка мәдениеті

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Алғаш рет ежелгі адамның қалдықтары қай жерден табылды?
2. Ең ежелгі адам қалай аталады?
3. “Тік жүретін” адамның неше өкілі бар?
4. Адамның алғаш еңбек құралдары қандай материалдан жасалды?

5. Ерте палеолит дәуірі қанша мың жылға созылды?
6. Орта палеолит (мустье) дәуірі қандай жыл аралықтарын қамтиды?
7. Кейінгі палеолит дәуірі қай жыл аралықтарын қамтиды?
8. Мезолит кезеңі қай жыл аралықтарын қамтиды?
9. Аналық рулық қоғамның белгілері қай дәуірде қалыптаса бастады?
10. Ең алғашқы механизм-садақ пен жебе қашан пайда болды?
11. Өнердің пайда қай дәуірге сәйкес келеді?
12. Неолит дәуірі қандай жыл аралықтарын қамтиды?
13. Неолит дәуірінде тас өңдеудің қандай әдістері қалыптасты?
14. Неолит дәуіріндегі керамика бұйымдарына қандай өрнектер тән болды?
15. “Неолит төңкерісі” дегеніміз не?
16. Неолит дәуірінің археологиялық ескерткіштері?